

سرشناسه | سلیمانی، عبدالرحیم، ۱۳۳۸-
 عنوان | ادیان در قرآن
 پدیدآور | عبدالرحیم سلیمانی
 مشخصات نشر | قم: دانشگاه مفید، ۱۳۹۸
 مشخصات ظاهری | ۴۹۸ص.
 شابک | 978 - 922 - 6069 - 13 - 7
 وضعیت فهرست‌نویسی | فیفا (فهرست‌نویسی پیش از انتشار)
 یادداشت | کتابنامه
 نمایه
 چاپ اول
 موضوع | ۱. ادیان - جنبه‌های قرآنی. ۲. یهودیت. ۳. اسلام و
 یهودیت. ۴. مسیحیت. ۵. اسلام و مسیحیت. ۶. اسلام
 و ادیان دیگر. ۷. دعا. ۸. نماز
 شناسه افزوده | الف. دانشگاه مفید
 ب. عنوان
 رده‌بندی کنگره | BM۱۰۴/الف/۸
 رده‌بندی دیویی | ۲۹۷/۱۵۹
 کتابخانه ملی | ۲۸۰۸-۹۹-ن

ادیان در قرآن

عبدالرحیم سلیمانی (اردستانی)

پای درس سنت - مروجہ اہلحدیث

ادیان در قرآن

| عبدالرحیم سلیمانی (اردستانی) |

| ناشر | انتشارات دانشگاه مفید |

| ویراستار | زینب صالحی |

| ناظر چاپ | حسن عامری |

| لیتوگرافی | سینا | چاپ | اشراق | صحافی | کوثر |

| شابک | ۷-۱۳-۶۰۶۹-۶۲۲-۹۷۸ |

| چاپ اول | زمستان ۱۳۹۸ |

| شمارگان | ۳۰۰ جلد |

| قیمت | ۸۰۰۰ تومان |

| entesharat@mofidu.ac.ir |

| قم - انتهای بلوار شهید صدوقی، دانشگاه مفید |

| تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۳۰۲۲۶ و ۰۲۵-۳۲۹۰۵۴۸۸ | کد پستی: ۳۷۱۶۹۶۷۷۷ |

فهرست مطالب

۱۰	 مقدمه مرکز مطالعات قرآن
۱۳	 مقدمه نویسنده
۱۵	 پیش‌گفتار

بخش اول

مباحث کلی / ۱۹

۱۹	 فصل اول: کلیاتی درباره دین و ادیان در قرآن
۱۹	 الف. دین و ادیان
۲۲	 ب. دین و شریعت
۲۵	 ج. ادیان و پیامبران مطرح‌شده در قرآن
۳۳	 د. محدوده قومی و جغرافیایی دعوت پیامبران
۳۸	 فصل دوم: منطق قرآن در سنجش دیگر ادیان
۳۹	 الف. مثبت‌نگری قرآن مجید
۴۶	 ب. توجه به مشترکات
۵۲	 ج. معیار رده‌بندی پیروان ادیان مختلف
۶۰	 د. پیروان یک دین یکسان نیستند
۶۲	 هـ. پافشاری بر حق و حفظ مرزهای بین حق و باطل
۶۳	 جمع‌بندی

بخش دوم

مباحث مربوط به متون مقدس / ۶۵

- فصل سوم: موضع قرآن مجید درباره متون مقدس پیشین ۶۵
- الف. ربط و نسبت عناوین قرآنی با عناوین متون فعلی یهودی-مسیحی ۶۷
- ب. ماهیت متون پیشین در قرآن ۶۹
- ج. تصدیق متون پیشین ۷۹
- د. تحریف کتب پیشین ۸۳
- جمع‌بندی ۸۷
- فصل چهارم: قرآن مجید و مسئله بشارت؛ چیستی و چرایی ۸۹
- الف. نگاهی به چگونگی طرح بحث در میان نویسندگان مسلمان ۹۰
- ب. نگاهی به آیات مرتبط با بشارت ۹۲
- ج. هدف از مطرح کردن بحث بشارت در قرآن ۹۹
- د. تلاش‌های بی‌ثمر و زینبار ۱۰۲
- هـ. تطبیق ادعای قرآن مجید بر متون موجود ۱۱۱
- جمع‌بندی ۱۱۴
- فصل پنجم: مفهوم و مصداق «اهل کتاب» در قرآن مجید ۱۱۵
- الف. اقوال درباره مصادیق اهل کتاب ۱۱۷
- ب. تحلیلی در باب معنا و مصداق «اهل کتاب» در قرآن ۱۲۱
- ج. تطبیق معیار بر ادیان موجود ۱۳۱
- جمع‌بندی ۱۳۵
- فصل ششم: احکام مرتبط با عنوان «اهل کتاب» ۱۳۸
- الف. چیستی جزیه و احکام مربوط به آن ۱۳۹
۱. چیستی جزیه ۱۴۰
۲. چرایی جزیه ۱۴۲
۳. بررسی عقلانی نظریات درباره جزیه ۱۴۵
- نگاهی گذرا به ادله دیدگاه شیعه در باب جزیه ۱۴۶
- عرضه فتوای مشهور در باب جزیه به کتاب خدا ۱۵۰
۴. نگاهی به آیه ۲۹ سوره توبه ۱۵۵
- ب. احکام فردی مربوط به اهل کتاب ۱۵۸
۱. طعام اهل کتاب ۱۶۰
۲. ازدواج با اهل کتاب ۱۶۲

بخش سوم
آموزه‌ها و تعالیم / ۱۶۷

فصل هفتم: عقاید یهود در قرآن مجید	۱۶۷
الف. چند نکته مقدماتی	۱۷۱
ب. عزیر پسر خدا	۱۸۱
ج. عالمان الوهیت یافته	۱۹۱
د. یهودیان و مسیحیان فرزندان خدا هستند	۱۹۶
هـ. جدای فقیر دست بسته	۱۹۸
و. انحرافات یهودیان از خداشناسی در عهد قدیم	۲۰۰
فصل هشتم: برگزیدگی قوم اسرائیل	۲۰۲
الف. قوم برگزیده در فرهنگ یهودی	۲۰۳
۱. قوم برگزیده عهد قدیم	۲۰۳
۲. برداشت نژادپرستانه	۲۰۵
۳. منشأ نژادپرستی	۲۰۸
۴. معنای واقعی برگزیدگی قوم در متون مقدس	۲۱۸
ب. موضع قرآن مجید درباره برگزیدگی	۲۲۴
۱. معانی «تفضل الاهی» در قرآن	۲۲۵
۲. بررسی معنای برتری بنی اسرائیل در قرآن مجید	۲۳۰
۳. نافرمانی‌ها و عذاب‌های الاهی	۲۳۴
فصل نهم: سرزمین مقدس موعود	۲۴۰
الف. اختصاص سرزمین مقدس در متون و تاریخ یهودی	۲۴۲
۱. وعده سرزمین در عهد قدیم	۲۴۳
۲. تحقق وعده	۲۴۷
۳. ادعای خاص و بررسی آن	۲۵۲
ب. سرزمین مقدس موعود در قرآن مجید	۲۶۳
۱. وعده مشروط اعطای سرزمین در قرآن	۲۶۳
۲. از دست دادن سرزمین و آوارگی مطابق سنت عام الاهی	۲۶۶
۳. بنی اسرائیل و استحقاق مالکیت سرزمین مقدس مطابق ملاک‌های قرآن	۲۷۰
فصل دهم: مسیح قرآن مجید در میان مسیح‌های هفت گانه	۲۷۴
الف. مسیح بشری عهد قدیم و اناجیل همونا	۲۷۸
۱. مسیح عهد قدیم	۲۷۹
۲. مسیح اناجیل همونا در عهد جدید	۲۸۴

۲۸۹.....	ب. مسیح الاهی پولس و یوحنا و مسیح شوراهای کلیسایی.....
۲۹۷.....	ج. مسیح تاریخ و اسطوره.....
۳۰۱.....	د. مسیح قرآن مجید.....
۳۰۲.....	۱. مسیح قرآن چه کسی نیست؟.....
۳۱۳.....	۲. مسیح قرآن چه کسی است؟.....
۳۱۸.....	هـ. مقایسه مسیح قرآن با شش مسیح دیگر.....
۳۲۲.....	فصل یازدهم: نگاه قرآن مجید به تثلیث مسیحی
۳۲۲.....	الف. ادعاهای نویسندگان مسیحی.....
۳۲۵.....	ب. چیستی آموزه تثلیث از نگاه مسیحیت رایج.....
۳۳۵.....	ج. تثلیث مردود قرآنی.....
۳۴۶.....	د. ادعای تأیید تثلیث مسیحی در قرآن.....
۳۵۰.....	نتیجه
۳۵۱.....	فصل دوازدهم: ابعاد عقیدتی و تاریخی ماجرای صلیب در عهد جدید و قرآن
۳۵۴.....	الف. ابعاد عقیدتی و الاهیاتی ماجرای پایان زندگی زمینی عیسی(ع).....
۳۵۴.....	۱. جایگاه الاهیاتی ماجراهای پایان زندگی عیسی(ع) در عهد جدید.....
۳۵۵.....	۱. ۱. جایگاه الاهیاتی صلیب در عهد جدید.....
۳۶۲.....	۱. ۲. جایگاه الاهیاتی رستاخیز مسیح در عهد جدید.....
۳۶۴.....	۲. قرآن مجید و بحث‌های الاهیاتی صلیب.....
۳۶۷.....	ب. ابعاد تاریخی ماجرای پایان زندگی زمینی عیسی.....
۳۶۷.....	۱. روایت اناجیل رسمی.....
۳۶۷.....	۱. ۱. دستگیری عیسی.....
۳۶۸.....	۱. ۲. محاکمه عیسی در شورای یهود.....
۳۶۹.....	۱. ۳. بازجویی فرماندار رومی از عیسی و صدور حکم اعدام.....
۳۷۰.....	۱. ۴. صلیب و مرگ عیسی.....
۳۷۰.....	۵. ۱. تدفین عیسی.....
۳۷۱.....	۶. ۱. رستاخیز عیسی.....
۳۷۱.....	۷. ۱. صعود عیسی به آسمان.....
۳۷۲.....	۸. ۱. جمع‌بندی.....
۳۷۴.....	۲. روایت اناجیل غیررسمی.....
۳۷۶.....	۳. روایت قرآنی ماجرای صلیب.....
۳۸۶.....	خاتمه

بخش چهارم

حقانیت و نجات بخشی دیگر ادیان و همزیستی با پیروان آنها / ۳۸۹

فصل سیزدهم: قرآن مجید و انحصارگرایی دینی	۳۸۹
الف. معقولیت انحصارگرایی دینی	۳۹۰
ب. آیاتی که از آنها رستگاری انحصاری برداشت شده است	۳۹۴
ج. آیاتی که انحصارگرایی دینی را رد می کند	۴۰۳
جمع بندی	۴۱۱
فصل چهاردهم: قرآن مجید و تکثرگرایی دینی	۴۱۲
الف. آیاتی که تکثرگرایان به آن استناد می کنند	۴۱۳
ب. آیاتی که پیروان دیگر ادیان را به اسلام دعوت می کند	۴۲۸
ج. عمومیت دعوت قرآن مجید	۴۳۰
د. جمع بندی	۴۳۲
فصل پانزدهم: عامل نجات انسان در قرآن؛ دین یا ایمان؟	۴۳۳
الف. رستگاری شناسی عادلانه و حکیمانه قرآن مجید	۴۳۶
۱. نجات فقط حاصل تلاش خود انسان	۴۳۶
۲. نجات در محدوده قدرت انسان	۴۳۹
۳. هدایت عمومی الهی	۴۳۹
۴. حسابرسی عادلانه خداوند	۴۴۱
ب. ایمان، کلید رستگاری در قرآن	۴۵۰
نتیجه	۴۵۹
فصل شانزدهم: اصول همزیستی با غیرمسلمانان در قرآن مجید	۴۶۰
الف. میزان عمومیت اصل عدالت در قرآن مجید	۴۶۱
ب. میزان عمومیت اصل احسان در قرآن مجید	۴۷۰
نتیجه	۴۷۸
منابع	۴۷۹
نمایه	۴۸۹

مقدمه مرکز مطالعات قرآن

بحث و بررسی درباره ادیان در قرآن از موضوعاتی است که کمتر از حد انتظار مورد توجه عالمان و محققان مسلمان قرار گرفته است. شاید یکی از دلایل آن هم آشنایی اندک با سایر ادیان و ضعف در مطالعات تطبیقی ادیان در حوزه‌های علمیه ما و به تبع آن در پژوهش‌ها و آثار قرآن‌پژوهان و مفسران مسلمان بوده است.

موضوع ادیان در قرآن را می‌توان از دو جهت شایسته بررسی دانست: یکی مطالعات تطبیقی ادیان، به‌ویژه ادیان ابراهیمی، و دیگری مباحث الهیاتی (به معنای خاص آن) و بررسی‌های متکلمانه. از جهت نخست، محقق می‌کوشد از موضعی تا حد امکان بی‌طرفانه، به مطالعه‌ای تطبیقی میان قرآن و متون مقدس ادیان دیگر (مثلاً کتاب مقدس یا عهدین) بپردازد و موارد شباهت و تفاوت را نشان دهد. اما از جهت دوم، تلاش بر آن است تا از چشم‌اندازی الهیاتی (به معنای خاص آن) و با رویکردی متکلمانه، از موضع قرآن در مباحث و موارد گوناگونی که به ادیان دیگر مربوط می‌شود، دفاعی مناسب و خردپسند صورت گیرد.

دکتر سلیمانی یکی از چند محقق برجسته کشورمان در حوزه پژوهش‌های ادیانی، به‌ویژه ادیان ابراهیمی، است و آثار متعدد او اعم از ترجمه و تألیف، گواهی بر این ادعاست. ایشان مستقیماً و به زبان‌های اصلی با متون مقدس ادیان غربی و شرقی (به استثنای اسلام) مواجه نشده است، اما به واسطه زبان‌های فارسی، عربی و انگلیسی، با این متون و تفاسیر آن‌ها و پژوهش‌هایی که درباره این متون در قدیم و جدید صورت گرفته، به‌خوبی آشناست. برخی از آثار ایشان مانند «ادیان زنده جهان»، «ادیان ابتدایی و خاموش»، «درس‌نامه ادیان ابراهیمی»، «مسیحیت»، «یهودیت» و «کتاب مقدس» در مقام گزارش ادیان و آشنایی با آنها به‌عنوان کتاب درسی و غیر آن، بارها بازنشر شده است. اما جز این موارد، آثار دیگری هم در مقام نقد و تطبیق و از چشم‌انداز یک متکلم و الهی‌دان و نه یک دین‌پژوه صرف، از ایشان منتشر شده که این کتاب‌ها از آن جمله‌اند: «درآمدی بر الهیات تطبیقی اسلام و مسیحیت»، «پسر خدا در عهدین و قرآن»، «بررسی متنی و سندی متون مقدس یهودی-مسیحی» و «تعارض دعاوی ادیان».

دکتر سلیمانی در حوزه مطالعات ادیان چند اثر را نیز به فارسی ترجمه کرده است: «درآمدی بر الهیات نظام‌مند»، «فلسفه در مسیحیت باستان»، «مسیحیت و بدعت‌ها»، «اسطوره تجسد خدا»، «آیین پروتستان» و کتاب تازه نشریافته «یهودیت از لابه‌لای متون».

آنچه گفتیم، غیر از مقالات متعددی است که به قلم ایشان در موضوعات گوناگون دین‌پژوهانه و کلامی در نشریات گوناگون منتشر شده است. این کارنامه پربار از جهت کمیت و کیفیت، کافی است تا ایشان را سزاوار نوشتن اثری با عنوان «ادیان در قرآن» بدانیم.

در آغاز، از دو رویکرد یا جهت‌گیری در بررسی موضوع «ادیان در قرآن» سخن گفتیم. دکتر سلیمانی در اثر حاضر از جهت‌گیری نخست غافل نبوده است؛ اما بیش از آن در مقام یک متکلم، مسائل مربوط به موضع قرآن درباره

ادیان و به‌ویژه تعالیم دو آیین یهودیت و مسیحیت را بررسی و از مواضع و تعالیم قرآن دفاع کرده است. بنابراین، رویکرد غالب در این کتاب، رویکرد کلامی است.

این اثر در قالب طرحی پژوهشی به مرکز مطالعات قرآن دانشگاه مفید ارائه شد و مورد ارزیابی قرار گرفت. اما چون طرح اولیه گسترش بیشتری داشت، نویسنده محترم تصمیم گرفت بخشی از بحث‌ها را در قالب اثری دیگر با عنوان «اسوه‌های مشترک در قرآن و عهدین» تدوین و منتشر کند که امید است به‌زودی، این اثر نیز منتشر شود.

برای نویسنده دغدغه‌مند و سختکوش این اثر آرزوی موفقیت می‌کنیم و امیدواریم صنعت نشر، به‌زودی به زیور انتشار سایر آثار نشرنایافته ایشان نیز آراسته شود.

مرکز مطالعات قرآن دانشگاه مفید

زمستان ۱۳۹۸

مقدمه نویسنده

به روح بلند عالم آزاداندیش بنیان‌گذار دانشگاه مفید حضرت آیت‌الله العظمی موسوی اردبیلی (ره) درود می‌فرستم و برای ایشان از خداوند متعال علو درجات طلب می‌نمایم. از دوست عزیزم جناب آقای حامد شیواپور که ضمن ارزیابی این اثر راهنمایی‌های بسیار سودمندی فرمودند تشکر می‌کنم. از سرکار خانم زینب صالحی که زحمت ویراستاری این اثر را تقبل فرمودند سپاسگزاری می‌نمایم. قدردان زحمات دوست عزیزم جناب آقای محسن ابوالفتحی که در اصلاح متن کوشیدند و زحمت نمایه‌سازی را متقبل شدند، هستم. از همه دست‌اندرکاران بخش پژوهش دانشگاه مفید و مرکز مطالعات قرآن که به‌نوعی در به ثمر رسیدن این اثر تلاش کردند، تشکر و قدردانی می‌کنم.

عبدالرحیم سلیمانی

پیش‌گفتار

در نوشتار پیش‌رو کوشیده‌ام مطالب مربوط به ادیان دیگر در قرآن مجید را به اختصار بیان و بررسی کنم. قرآن به تاریخ، متون مقدس، شخصیت‌ها، باورها و اعمال دو دین یهودیت و مسیحیت نسبتاً به تفصیل پرداخته و برخی از ادیان، مانند صابئین، را به اختصار مطرح کرده و به برخی ادیان، مانند مجوس، صرفاً اشاره کرده است. همچنین، در قرآن به برخی از باورها و اعمال مشرکان حجاز اشاره شده است. از آنجا که این مطالب گوناگون و متنوع است، اغلب، ارتباط یا ترتب منطقی بین فصل‌های این اثر کم‌رنگ است. با این حال، کوشیده‌ام نظم خاصی را بین بخش‌ها و فصل‌ها رعایت کنم. این نظم مبتنی بر پرسش‌هایی است که متن در پی پاسخ به آنها است: چرا قرآن از میان ادیان موجود در زمان ظهور اسلام فقط به این ادیان پرداخته و چرا همه پیامبرانی که قرآن به آنها پرداخته در خاورمیانه و غرب آسیا می‌زیسته‌اند؟ آیا خداوند برای مردم دیگر نقاط دنیا پیامبرانی نفرستاده است؟ آیا قرآن منطق و هدف خاصی را در مطرح کردن مباحث مربوط به ادیان دیگر دنبال کرده است؟ در بخش اول این اثر کوشیده‌ام در دو فصل به پرسش‌های کلی و مقدماتی فوق پاسخ دهم.

گفته شد که قرآن به دو دین یهودیت و مسیحیت به صورتی نسبتاً تفصیلی پرداخته است. مهم‌ترین بحث درباره این دو دین متون مقدس آنها است که منبع تعالیم‌شان است. قرآن این متون را چگونه مطرح کرده و چگونه درباره آنها داوری کرده است؟ از سوی دیگر، از برخی از آیات برداشت شده است که این متون آمدن پیامبر اسلام و قرآن را بشارت داده‌اند. سخن قرآن در این باره چیست و آیا می‌توان ادعای قرآن را با متون موجود فعلی یا متون موجود در زمان نزول قرآن منطبق کرد؟ بحث دیگر این است که قرآن پیروان این دو دین را «اهل کتاب» خوانده است. این عنوان در قرآن چه معنا و مفهومی دارد و آیا مصداق آن منحصر در پیروان این دو دین است یا اینکه می‌تواند پیروان ادیان دیگر را نیز شامل شود؟ اهل کتاب در قرآن چه احکامی دارند و آیا از این احکام می‌توان در جهان کنونی دفاع کرد؟ بخش دوم این نوشتار، در چهار فصل، در پی پاسخ به پرسش‌های فوق، یعنی مطالب مرتبط با متون مقدس، است. در همین بخش، در لابه‌لای بحث از اهل کتاب، به صابین و مجوس پرداخته‌ام که در قرآن به اختصار یا به‌اشاره مطرح شده‌اند.

قرآن به برخی از مهم‌ترین آموزه‌ها و تعالیم دو دین یهودیت و مسیحیت پرداخته و برخی از آنها را تأیید و برخی را رد کرده است. بخش سوم این نوشتار در شش فصل به موضع قرآن راجع به آموزه‌های این دو دین پرداخته است. قرآن خداشناسی یهودیت را تأیید می‌کند و یهودیان را موحد به حساب می‌آورد. با این حال، این کتاب باورهایی از یهودیان نقل و نقد می‌کند که با خداشناسی مرتبط است. نمونه آن پسر خوانده‌شدن عزیر برای خدا یا ربوبیت دادن به احبار و ... است. دو باور دیگر آنها، که اهمیت بسیار دارد، یکی مقدس و موعودبودن سرزمین فلسطین و ادعای مالکیت بر آن است و دیگری برگزیدگی قوم اسرائیل. در سه فصل نخست بخش سوم این نوشتار موضع متون یهودی و عالمان یهود و نیز موضع قرآن درباره مطالب فوق بررسی شده است.

سه فصل آخر بخش سوم به مهم‌ترین باورهای مسیحیت پرداخته است. مسیح‌شناسی قرآن چه ربط و نسبت و چه وجوه اشتراک و افتراقی با سایر مسیح‌شناسی‌ها دارد و موضع قرآن راجع به مسیح‌شناسی متون مقدس یهودی-مسیحی و مسیح‌شناسی رایج مسیحیت چیست؟ یکی از مهم‌ترین باورهای مسیحیت کنونی «تثلیث» است. موضع قرآن درباره تثلیث مسیحی چیست و آیا این کتاب همان تثلیث رایج مسیحی را رد می‌کند یا، آن‌گونه که برخی از نویسندگان مسیحی مدعی شده‌اند، تثلیث خاصی را رد می‌کند که در حجاز آن زمان بوده است؟ یکی دیگر از آموزه‌های اساسی مسیحیت صلیب مسیح است که مهم‌ترین نقش را در نظام الاهیاتی مسیحیت ایفا می‌کند. موضع قرآن درباره پایان زندگی زمینی حضرت عیسی (ع) چیست و چه ربط و نسبتی با گزارش‌های اناجیل و باورهای الاهیاتی مسیحیت دارد؟ در بخش سوم این نوشتار، در سه فصل، به پرسش‌های فوق پرداخته شده است. دیگر پرسش ادیان مطرح شده در این نوشتار که در پی یافتن پاسخ قرآن به آنیم این است که: این کتاب درباره ادیان دیگر و پیروان آنها چه موضعی دارد؟ این پرسش خود به دو بخش تقسیم می‌شود؛ یکی اینکه قرآن درباره حقانیت و نجات‌بخشی دیگر ادیان چه موضعی دارد؟ به عبارت دیگر، آیا قرآن موضع انحصارگرایانه دارد، به این معنا که فقط دین اسلام را دین حق می‌داند و فقط مسلمانان را اهل نجات و رستگاری می‌شمرد؛ یا اینکه موضع تکثرگرایانه دارد، به این معنا که حقانیت و نجات‌بخشی سایر ادیان را قبول دارد، یا اینکه موضع شمول‌گرایانه دارد، به این معنا که با اینکه فقط دین اسلام را در این زمان حق می‌داند و همه انسان‌ها را موظف می‌داند که در صورت شناخت اسلام به آن ایمان آورند، اما راه رستگاری به روی پیروان دیگر ادیان بسته نیست و همگان می‌توانند رستگار شوند؟

بخش دوم پرسش فوق مربوط به زندگی این دنیا است. قرآن به مسلمانان توصیه می‌کند چه نوع رابطه‌ای با غیرمسلمانان در پیش بگیرند؟ آیا رابطه خصمانه را توصیه می‌کند یا به هم‌زیستی مسالمت‌آمیز و رابطه اخلاقی و

رعایت عدالت و احسان دعوت می‌کند؟ بخش چهارم و پایانی این نوشتار در چهار فصل پاسخ پرسش‌های فوق را می‌کاود.

در پایان این پیش‌گفتار کوتاه باید این نکته را متذکر شوم که بحث‌های ادیبانی قرآن مجید حدود دو دهه دغدغه جدی نگارنده بوده و بخش در خور توجهی از مطالب این کتاب پیش‌تر به صورت مقاله منتشر شده و این مطالب به تدریج تکمیل، و ایرادهای آن برطرف شده است. در این مسیر افراد بسیاری به صورت‌های مختلف مرا یاری و راهنمایی کرده‌اند یا با نقد مشفقانه خطاها و کاستی‌های کتاب را آشکار کرده‌اند که نام‌بردن از همه آنها ممکن نیست. از تمام این دوستان قدردانی و تشکر می‌کنم. از همه عزیزانی که این اثر ناچیز را مطالعه می‌کنند تقاضا دارم مرا از موهبت نقد و راهنمایی خود محروم نکنند.

عبدالرحیم سلیمانی